

ДЕЩО З ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА

Після закінчення аспірантури при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка я одержала призначення на позаштатну посаду викладача сучасної української мови цього університету. Пропрацювавши рік в університеті, подала документи до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні на оголошений конкурс у словниковий відділ, куди й була прийнята на роботу в жовтні 1956 р.

З цим відділом, який пізніше було перейменовано на відділ лексикології та лексикографії, пов'язана вся моя творча праця за фахом філолога, все моє творче життя.

Колектив Інституту був ще невеликий, але дружний, згуртований. Гарно відзначалися свята, різні знакові події.

Почала роботу молодшим науковим співробітником (1956–1963 рр.), потім одержала звання старшого наукового співробітника (1963–1987 рр.), ще пізніше — провідного наукового співробітника (1987–1994 рр.). У 1957 р. захистила кандидатську дисертацію, у 1984 р. — докторську. Перша тема, в опрацьованні якої я взяла участь як укладач, називалася «Російсько-український технічний словник».

Поява цієї теми у словниковому відділі була зумовлена гострою потребою розроблення технічної термінології в українській літературній мові. Ця проблема стосувалася не тільки технічної термінології, а й інших галузевих термінологій, але вважалося, що саме технічна акумулює в собі багато термінів інших галузей і потрібно зробити початок, дати правильне вирішення перекладу термінів українською мовою, не порушуючи її системи, граматичних та інших норм.

Спроби розроблення української галузевої термінології, відображені у словниках 20–30-х років ХХ ст., зазнали нищівної офіційної критики як націоналістичні, і словники були заборонені для користування. У такій ситуації вченим, фахівцям певних галузей доводилося нелегко, і тому більшість авторів намагалася писати російською мовою, що було простішим і безпечнішим.

Але в параметрі «розвитку соціалістичних націй» відсутність української наукової галузевої термінології було явищем негативним. Ось чому настійно постала потреба рішучої зміни ситуації. У зв'язку з цим і з'явилася тема «Російсько-український технічний словник». Її виконання доручили маленькому колективу філологів (з трьох осіб), працівників Інституту мовознавства (Н. С. Родзевич, А. М. Матвієнко, Г. М. Гнатюк), та двом «технарям» — М. М. Матійко і О. М. Матійко. Нашим завданням було дати відповідники до російських термінів, дотримуючись законів української мови, але, як акцентувалося настаново-

ми, не дуже віддаляючись від російської мови. Це, по суті, була спроба початку великої роботи над українською термінологією.

Працювали ми з ентузіазмом і злагоджено. Але час від часу відчували нестачу фахових знань у фізиці, хімії, механіці, математиці та інших галузях, щоб підібрати найкращий відповідник. Остаточне ж рішення в сумнівних випадках мали приймати редактори словника, «технарі».

Через рік роботи над цим словником, який ще не був завершений, мене викликала в директорський кабінет учений секретар Інституту Тетяна Борисівна Лукінова. Вона розповіла, що при Президії АН УРСР створена Словникова комісія, завданням якої є організація написання російсько-українських термінологічних словників різних галузей науки. Інститут мовознавства одержав від Президії Академії наук доручення виділити до складу комісії науковця, який пов'язаний з лексикографічною роботою і розбирається в проблемах термінології, щоб затвердити його ученим секретарем цієї комісії. Вибір дирекції впав на мене. Це було і приємно (довіра!) і цікаво (розширення наукових горизонтів!). Я погодилася і на другий же день стала до нових обов'язків. Почалося зі знайомства з головою Комісії академіком Йосипом Захаровичем Штокалом. Ми відразу знайшли спільну мову і обговорили питання, які мали бути в основі діяльності Комісії, їхню черговість.

Одержала список членів Комісії — 15 осіб. Це були в основному академіки, члени-кореспонденти АН, два доктори наук — відомі вчені, люди найвищого професійного рівня і, головне, із знанням української мови. Одним з моїх завдань було повідомляти членів Комісії про засідання, які призначав голова, вести протоколи і в процесі прийняття рішень Комісії не допускати помилок лексикографічної практики. Пізніше з'явилися й нові аспекти роботи.

На першому ж засіданні Комісії розглянули концептуальні питання. Хто має укладати ці термінологічні галузеві словники? Філологи під керівництвом і контролем фахівців чи фахівці різних галузей під контролем філологів? Після серйозного тривалого обговорення прийнято одностайне рішення — укладають фахівці, а контроль здійснюють редактори-лексикографи. Саме редактори, а не співавтори. І ще — бажано, щоб весь словник опрацьовував один редактор. Авторів кожного словника має виділити дирекція відповідного академічного Інституту (трьох-чотирьох працівників, які знають мову, уміють і хочуть виконати цю роботу). Моїм же завданням було надання допомоги укладачам-фахівцям різних галузей у плані лексикографічного опрацювання матеріалу, написання коротких інструкцій.

Комісія запланувала створити 20 російсько-українських термінологічних галузевих словників: математичний, фізичний, хімічний, фізіологічний, радіотехнічний, гірничої справи та ін.

Інститут мовознавства зобов'язався виділити для кожного авторського колективу фахівців редактора-лексикографа.

Це було дуже правильне рішення. Редактор-лексикограф забезпечував не тільки технічний бік подання матеріалу, а й належний рівень перекладу, відповідність українських термінів законам української мови. Кожний авторський колектив мав інструкцію, яку створював на основі наданого йому зразка, враховуючи особливості термінів даної галузі.

Варто відзначити, що авторські колективи фахівців-науковців працювали над словниками з ентузіазмом. Не було ні відставання щодо запланованого обсягу роботи, ні конфліктів, праця йшла злагоджено і навіть на піднесенні. Комісія

систематично контролювала роботу, і здавалося, що ніяких проблем не повинно виникнути.

Але однією з перших виникла проблема перекладу термінів у Російсько-українському хімічному словнику, тобто в українській його частині.

У науковій літературі на той час склався подвійний стандарт у написанні українських термінів з хімії, а саме: *алюминий мышьяковокислый* — *алюміній миш'яковокислий*, *алюміній арсенат*; *никель фосфорнокислый* — *нікель фосфорнокислий*, *нікелю гіпофосфіт*; *фосфор хлористый* — *фосфор хлористий*, *фосфору хлорид*.

Авторський колектив запланованого словника не зміг віддати перевагу якось із цих двох варіантів, щоб залишити один, і зайшов у глухий кут. Не змогли допомогти й фахівці-хіміки, ні колеги з Інституту хімії, ні дирекція цього Інституту. Думки розходилися. Довелося скликати спеціальне засідання Словникової комісії із запрошенням багатьох хіміків, на якому була заслухана доповідь керівника авторської групи.

Після тривалого і бурхливого обговорення було прийнято рішення: давати у словнику обидва варіанти, обидва відповідники,— а там життя покаже. При цьому на першому місці мав бути термін, ближчий до російської мови, а не той, що утворився в українській. Так концепцію словника хімічної термінології і було затверджено. До речі, стати редактором-лексикографом цього словника випало мені.

Іншою проблемою, що з'явилася при укладанні цих словників, стало узгодження термінів, наявних у двох або більше галузях науки. Розбіжності виявилися вже в готових словниках перед здачею до видавництва, і їх слід було конче ліквідувати.

Як це робилося?

Збиралися два чи три колективи укладачів різних словників, у яких виявлялися спільні терміни. На цих засіданнях була обов'язково і моя присутність. Обговорювали українські відповідники цих термінів і зупинялися на найприйнятнішому варіанті. Після детального обговорення ухвалювали, який український термін слід використовувати в тих чи інших наукових галузях. На таких засіданнях відбувалися і серйозні суперечки, але атмосфера була доброзичлива, творча.

Траплялися, хоч і зрідка, складні ситуації, коли за першим засіданням не доходили згоди, переносили розгляд на наступне засідання. Так, дуже запам'яталось злочасне слово «решётка» у фізичному і хімічному словниках, через яке засідали декілька разів. Український переклад у статтях здійснювався у двох варіантах «гатки» і «решітка». І тут виявилася вся правильність того принципу, що укладачами таких словників мають бути фахівці даної галузі. І фізики, й хіміки прекрасно розуміли значення цього слова в своїй галузі, його нюанси. Пам'ятаю, як важко давалося дійти згоди обом колективам.

Ученим секретарем Словникової комісії при Президії Академії наук я пропрацювала 10 років (1957–1967). За цей час було підготовано і видано 20 російсько-українських термінологічних галузевих словників. Змінювалися голови Комісії, з'являлися нові члени, змінювалося і спрямування роботи. Постало питання про створення і видання українсько-російських термінологічних галузевих словників. Але тоді я вже залишила Словникову комісію і заглибилася в роботу над Словником української мови тлумачного типу, яку почала після видання «Російсько-українського технічного словника» (1961 р.).

Взагалі моя особиста робота над словниками в Інституті мовознавства повністю відповідала встановленим нормам, і в роботі у Словниковій комісії попущання я не мала.

«Словник української мови» (запланований у 10-ти томах, виданий в 11-ти) — перший за обсягом і рівнем лексикографічного опрацювання в історії культури України.

Проспект і інструкція цього словника, написані нашими корифеями-мовознавцями П. Й. Горецьким і В. С. Льїним на основі досягнень сучасної лексикографії, були широко обговорені. На це обговорення дирекція запросила відомих у СРСР мовознавців з Москви, Ленінграда, Кишинева, Тбілісі та інших міст.

Після схвальних оцінок, пропозицій, зауважень від авторитетних професіоналів легше було братися за цю капітальну роботу.

Головою редакційної колегії Словника став директор Інституту акад. І. К. Білодід, який приділяв багато уваги як організаційній стороні роботи, так і особистому читанню укладених матеріалів.

Робота над словником такого рівня велика, цікава, але й нелегка. Крім усього, вона вимагає ще й витримки через потребу скрупульозного опрацювання матеріалу, безкінечної, досить одноманітної праці, що тягнеться роками.

Дуже влучно висловився про роботу над великими академічними словниками тлумачного типу іспанський учений Х. Касарес: «Мова йде... про таку копітку, складну і виснажливу працю, що людина, яка не знаходить у ній самій задоволення і втіхи, дуже скоро захоче кинути її, тому що навіть половини зусиль і навиків, необхідних для створення багатьох словникових статей, було б достатньо для того, щоб написати таку ж кількість монографій, які б принесли їхньому авторові користь і славу»¹.

Деякі кандидати наук нашого відділу не витримали цього і залишили не тільки творчий колектив, а й відділ лексикології та лексикографії. У мене витримки вистачило. Навпаки, я одержувала від цієї роботи задоволення. Була співукладачем і співредактором трьох (I, III, X) томів. Словник, як відомо, одержав Державну премію СРСР у галузі науки за 1983 рік. Серед десяти лауреатів була і я.

Протягом роботи над Словником дирекція Інституту відправляла групи його укладачів і редакторів для запозичення досвіду в лексикографічні осередки Ленінграда й Москви, а також на лексикографічні наради. Декілька разів я також їздила в ці міста, і варто відзначити, що такі поїздки були дуже корисними.

Взагалі зв'язки між мовознавцями різних республік Союзу були досить активними — різні симпозиуми, обговорення актуальних питань мовознавства, обговорення запланованих для розроблення тем. Але були й інші.

Запам'яталася мені така подія. Директорові Інституту російської мови в Москві Віктору Івановичу Борковському відзначали 60-річчя. Інституту мовознавства України годилося б привітати його не тільки телеграмою, а й делегацією. Та на поїздку кількох людей Інститут грошей не мав. Дирекція вирішила дати клич, щоб виявити добровольців.

Погодився проф. М. А. Жовтобрюх, який видавав свою працю в Москві і мав якісь справи у тамтешньому видавництві. У мене теж була справа — моя захищена кандидатська дисертація ніяк не одержувала затвердження у ВАКу. А оскільки із затвердженням виникали різні несподівані ситуації (аж до того, що секретарка комісії підклала переплетену у велику книгу дисертацію на свій

¹ Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1958. — С. 39.

стілець, щоб краще було сидіти), то треба було з'ясувати причину затримки. В. І. Борковський саме був у ВАКу головою мовознавчого відділення. Мені й порадили поїхати. З одного боку, — вже два члени делегації, а з другого, — щось дізнаюся.

У Москві на урочистому засіданні Інституту російської мови, присвяченому ювілею В. І. Борковського, проф. М. А. Жовтобрюх зачитав вітальний адрес від нашого Інституту. Після цього засідання ми були запрошені на банкет, який мав відбутися увечері того ж дня в ресторані «Пекін».

— Якщо нас запросять виступити і там, — казав Михайло Андрійович, — то це вже зробите Ви, Галино Макарівно.

Звичайно, я мусила погодитися, хоч було і страшнувато виступати перед пвітом мовознавчої науки країни.

Нашій «делегації» дали слово дуже швидко, на початку банкету. Я піднялася і почала говорити російською мовою. «По-українски, по-українски» — загукали присутні. Я тут же переключилася і проголосила тост українською. Що то значить учені-мовознавці!

Свій тост побудувала на паралелях науки і співу, високих нотах там і там, особливостях тембру голосу виконавця і особливостях наукових пошуків та уподобань, на тому, що в обох спеціальностях треба вкладати в роботу душу і т. п. (Усе це мало прямий стосунок до ювіляра, бо, як нам стало відомо, крім науки, він дуже любив спів і сам непогано співав).

Тост мій прийняли дуже тепло. На другий день, зустрівшись у буфеті готелю за сніданком, обговорили план дій на цей день. Мені належало йти в Інститут російської мови до Борковського питати про долю дисертації, проф. Жовтобрюху — у видавництво. Увечері — на поїзд і додому.

Уже по дорозі до Інституту мене починає мучити закономірне питання. Що ж це я роблю? Хіба це не соромно виявити, що я приїхала не стільки для привітання, скільки для з'ясування своїх особистих справ. Це ж видно й очевидно. Але приїхала — треба йти. У приймальній директора Інституту дізналася, що Борковський на місці, але треба зачекати, бо він когось приймає.

Це був рятівний момент. Виходжу в коридор і утверджуюся в думці, що не треба до нього заходити й не соромитися. Виходжу з Інституту, лаю себе. Але не вертаюся. Як буде, так і буде.

При зустрічі з Михайлом Андрійовичем чую перше його запитання: «Що сказав Борковський?». Пояснюю. Він дивується і сердито пихкає. Я не зважаю, зробила, як мені підказало моє ество.

По приїзді до Києва, в Інституті ті ж запитання і ті ж мої відповіді. «Дурняють» мене колеги. Минув робочий день. Ще не встигли піти додому, вийти з Інституту, викликає мене до себе Іван Костьович Білодід.

— Тільки що телефонував з Москви Борковський. Дякував нам за привітання. А Вам просив передати, що дисертація затверджена і поздоровляє з цим.

Ото було здивування! Хто запам'ятав? Хто підказав? Зрозуміло, що помічники. Було приємно.

Робота над тлумачним словником своерідна. Самому укладачеві потрібно мати багатий запас лексики, щоб вільно, дохідливо і, головне, правильно розкрити значення слова. Особливо важко давалися найпростіші слова, а саме дієслова типу *йти, ходити, робити*, хоч допомагав і досвід словників інших мов. Легше — іменники, бо вони позначають предмети, істоти, тобто сутності, більш окреслені. Звичайно, важкими є службові слова — прийменники, сполучники,

частки, значення яких іноді нараховувались кількома десятками, і тлумачення значень яких робити важко.

Звичайно, менше відповідальності лежало на укладачеві, за яким ще стояв редактор і повністю відповідав за правильність розробленої статті.

На все життя запам'яталася головна настанова керівника теми (він же був і завідувачем відділу) Василя Семеновича Львіна, коли він консультував трьох нас початківців-редакторів першого тому Словника: «нічому не вірити», тобто все, що написано укладачем, має бути ретельно перевірено.

Проспект, інструкція до укладання словника містили сотні пунктів концепції, правил і вимагали не тільки добрих теоретичних знань, але й суто життєвих.

Мені, наприклад, дуже згодилося моє сільське походження, знання сільського побуту, робіт на землі. Ще будучи підлітком, у важкі часи я повністю опанувала премудрість натурального виробництва полотна (тільки не ткала!): як обробляти коноплі аж до прядіння — «сіяти», «брати», «мочити», «бити», «терти», «тіпати», «м'яти», «чесати» і, нарешті, «прясти» (переважно на веретені).

Під час роботи над Словником і спливало в пам'яті щось дуже знайоме, виразні деталі означуваного словом поняття. Звичайно, для кращого осмислення слова основну роль відігравали цитати-ілюстрації з нашої інститутської картотеки, яка налічувала в той час 6 млн. карток. Великий матеріал давав вичерпну картину функціонування слова. Деякі слова були зафіксовані в 3-х або й у 6-ти тисячах речень, записаних на такій же кількості карток. Серед моря тих карток і відбиралися кращі зразки, цитати з творів авторитетних письменників і наукової та періодичної літератури.

У часи Радянського Союзу, коли створювався Словник, ідеологічний фактор був надзвичайно сильний і ілюстрації з творів класиків марксизму-ленінізму слід було подавати обов'язково. Щоправда, в інструкції відзначалося, що такі ілюстрації слід подавати на слова зі сфери політичної, філософської, соціально-економічної. Це було логічно.

І одночасно це був досить небезпечний аспект роботи. Страшно було зробити щось не так — не так скоротити, підібрати не зовсім відповідну цитату.

Був у моєму редагуванні такий випадок. Укладачка подала цитату з Леніна як ілюстрацію до простісінського слова, що ніяк не потрапляло до рангу перелічених в інструкції. Але ж це була цитата з Леніна, і її страшно було викреслювати. Зараз це здається смішним і навіть неправдоподібним. Але тоді був такий час, що виявлення подібного факту при будь-якій перевірці могло закінчитися погано (до речі, в нашій кімнаті працювали два лексикографи, які повернулися із заслання і були реабілітовані). Тому я віддала цю частину рукопису укладачці, щоб вона сама зробила відповідні виправлення.

Багато клопоту було також із цитатами з творів чи виступів наших партійних вождів, яких знімали з посад (наприклад, М. Хрущова), а ілюстрації, паспортизовані їхніми прізвищами, вже були у верстці словника. Ці цитати ми мусили негайно вилучати і замінити відповідними інших авторів.

Треба було добирати речення точно, з такою ж кількістю знаків, яку мала попередня цитата. І в друкарні робили цю заміну, «вирубуючи» попередні літери, знаки. Клопіт великий, але виявлявся неминучим, і не з нашої вини.

Трапився неординарний випадок й іншого плану. Одного разу прийшов наш директор Інституту І. К. Білодід з ЦК Компартії України дуже знервований і засмучений. Там мав неприємну розмову з кимось із працівників цієї установи, що віддали наукою і культурою. Йому вказали на «неприпустимий» факт — внесення до реєстру Словника української мови слова «буряківник» (у 1-му т.), хоч за

російським зразком мав би бути «буряковод». До речі, цей другий український відповідник «буряковод» є у Словнику, але з посиланням на «буряківник», тобто цим показувалося, що «буряковод» — слово менш уживане. І саме це викликало різкий осуд політичного керівництва. Хоч і за словотворчими тенденціями української мови і за простою логікою лексема «буряківник» має бути основним варіантом. Іван Костьович як голова редакційної колегії Словника мусив проводити «відповідну роботу» з редакторами.

Наш Словник у своїй основі був запрограмований на детальне опрацювання слова, найширшу його характеристику. Крім семантичного аналізу, виявлення всіх значень слова, у тому числі й переносних, традиційного показу важливих граматичних форм, переходу в інші частини мови, обов'язково подавалися приклади типового вживання, в образному значенні, у порівнянні, у стійких словосполученнях, фразеологізмах тощо.

Оглядаючись на зроблене, уже тепер виявляю, що у Словнику не відбите таке поняття, як постійний епітет *чисте поле, синє море, висока могила, чорні брови, карі очі*. Адже постійний епітет дуже характерний для фольклору, особливо народної пісенної творчості. Тут, у словнику, слово за словом він міг би бути широко представлений і становив би цінний матеріал для різних досліджень. Наприклад, є дуже виразний епітет до жита, що росте на корені, — *зелене жито*. Це явно постійний епітет, а *полове* — коли дозріло. Але епітет настільки постійний, що іноді виникає певна алогічність його вживання. Згадаймо народну пісню «Зелене жито, зелене, Хороші гості у мене». Цілком нормальна думка. Коли восени жито, що зійшло як озимий злак, уже піднялося, воно має такий яскраво-зелений колір, що аж б'є в очі, дуже виділяється на навколишній місцевості. Отже, епітет правомірний. А далі «Зелене жито женці жнуть, хороші гості мене ждуть» — повна невідповідність дійсності, повна алогічність. Зеленого жита женці не жнуть. Жнуть тоді, коли воно досягне і стане жовто-половим. Це в наш час, коли пасовищ стало мало, а зерна достатньо, зелене жито почали косити для худоби, чого раніше не було. Отже, у вислові «зелене жито женці жнуть» *зелене* — типовий постійний епітет до *жита*. І це дуже цікавий випадок.

Робота над об'ємним тлумачним словником, опрацювання великої картотеки давали багато «побічного» матеріалу, тобто таких фактів мови, які не були зафіксовані ні в теоретичних працях, ні в академічних граматиках, стояли поза увагою мовознавців. Зокрема, таким виявилось творення і функціонування в українській мові деяких дієприкметників. Ці випадки не дуже поширені, але й не рідкісні. Таке явище мене дуже зацікавило, тому що ця лексико-граматична категорія ще недосить вивчена і навіть протягом її досліджень за останні два століття одержувала різні кваліфікації й оцінки. Особливо цікавими були утворення дієприкметників не тільки від дієслів, як це традиційно показують усі граматики, а й від іменників за повної відсутності дієслова, перехід у прикметники й іменники.

Назбиравши численний матеріал (близько 27 тис. уживань у художній, публіцистичній та науковій літературі), я вирішила класифікувати його за певними критеріями, описати, проаналізувати. Так викристалізувалася праця, видана монографією — «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1982 р.) і захищена як докторська дисертація («Взаємодія дієслівних та іменних категорій в системі дієприкметника (на матеріалі сучасної української літературної мови)», 1984 р.).

До речі, оскільки робота над словником була дуже напруженою, про творчу відпустку для написання дисертації я не могла й подумати. Але ця тема так мене захопила, що я, виконуючи повне навантаження над словником, впоралася і з дисертаційною темою.

Академік І. К. Білодід, обіймаючи посаду директора Інституту мовознавства, був одночасно і віце-президентом Академії наук з гуманітарних питань. Тому йому доводилося вникати в питання літератури, історії, археології, мистецтвознавства й етнографії, які виникали у відповідних інститутах. Свого часу, коли я була ще аспіранткою, його призначили керівником моєї дисертаційної роботи, присвяченої темі з історії української літературної мови. Кандидатську дисертацію я успішно захистила і продовжувала працювати в Інституті. Отже, стосунки в нас були доброзичливими, дружніми. І от одного дня, десь 1981 чи 1982 року Інститутом пішла чутка, що в кабінеті акад. Білодіда (віце-президентському, бо був ще й просто директорський кабінет) розглядатиметься питання про вік Києва і що задля цього з Москви приїхав академік Б. О. Рибаків. Питання історії мене завжди цікавили. Не довго думаючи, я пішла до Івана Костьовича і стала просити, щоб він дозволив мені бути присутньою на цьому засіданні вузьких спеціалістів — археологів та істориків — у закритому режимі. Пообіцяла сидіти на стільчику в куточку тихо, як мишка. І він дозволив. Нарешті всі зібралися. Наших учених — осіб 8–10 та акад. Білодід і акад. Рибаків. Починають археологи. Проголошується доповідь про дослідження віку Києва, наводяться результати розкопок, особливості решток будівель, їхніх фундаментів, способів кладки, знайдені артефакти, глечики, черепки, монети античних держав. До основного доповідача підключаються інші археологи та історики. Висновок: Києву — 2500 років, щонайменше — 2000.

Бере слово акад. Рибаків і категорично заперечує: ні, тільки 1500, бо то було поселення, не місто. Всі аргументи, які навели наші вчені, не годяться. Цікава логіка. Якщо провести паралель з віком людини, то коли вона ще немовля, дитина, то вона не людина! Адже так. Наші вчені намагаються щось довести. Акад. Рибаків непохитний. Засідання завершено.

Після цього відбувається вже засідання Президії Академії наук під головуванням президента акад. Б. Є. Патона. Та ж черговість: доповідь і виступи наших учених з тим же висновком: 2500–2000 років. І завершальний виступ акад. Рибаків — 1500. Як потім розповідали присутні на цьому засіданні, коли він сів на місце, Б. Є. Патон передав йому записку «Дай 2000». Б. Л. Рибаків нібито відписав: «Не могу». Висновки робіть самі. І офіційно було прийнято: «Києву — 1500 років».

Наступні великі теми, які опрацьовувалися у відділі лексикології та лексикографії, — «Словник синонімів української мови» (у 2-х т.) і «Фразеологічний словник української мови» (теж у 2-х т.). Як укладач і редактор, я взяла участь у темі «Словник синонімів української мови». Робота над ним принесла мені багато приємних хвилин. За плечима вже була багаторічна праця над тлумачним «Словником української мови», великий лексикографічний досвід, а тут таке словесне розмаїття.

Мені здавалося, що я купаюся в словах! Добираючи синонімічні ряди, нанизуючи слова-синоніми, які утворилися в мові, втішалася кількістю слів, їхньою експресією, іноді закладеною іронією, гумористичними нотками, влучністю синоніма — паралелі до основного слова-поняття, широкою мовотворчою здатністю наших пращурів.

Одного разу при зустрічі з Олесем Терентійовичем Гончарем розповіла йому про цю роботу і поділилася думкою про синонімічне багатство української мови. Саме тоді я закінчила опрацьовувати синонімічні ряди до слова **удáрити (вдáрити)** і навела йому приклади. Три синонімічні ряди до **удáрити (вдáрити)** мають такий вигляд:

зробити удар по чому-небудь — 23 синоніми, напр.: **бáхнути, гáхнути, ля́снути, ужáрити, угатíти** тощо;

видати сильний уривчастий звук — 15 синонімів, напр.: **стúкнути, грáкнути, тарáхнути, грюконúти, торбóхнути** та ін.;

несподівано настати, розпочатися — 3 синоніми, напр.: **ушпáрити, ушквáрити, грáнути**. А четвертий: *завдати кому-небудь більшої чи меншої сили удару* (звичайно людині) — аж сімдесят дев'ять, напр.: **бáхнути, бáцнути, стусонúти, дзízнути, свíснути, мазnúти, зацідíти, молосnúти, ушпáрити, ужáрити, урízати, уперезáти, полосnúти, хрбóпнути** та ін.

Олесь Терентійович зачудувався такій кількості і тут же запитав, чи я не спостерегла закономірності: які синонімічні ряди більші за кількістю — на означення позитивних чи негативних понять. Хоч я над цим спеціально не працювала, але все ж враження в мене було таке, що негативні. Олесь Терентійович висловив думку, що негативні явища роблять сильніший вплив на нашу психіку, болочіше нас зачіпають, а це й відбивається в мові.

«Словник синонімів української мови» та «Фразеологічний словник української мови» ми закінчували вже в Інституті української мови Академії наук України, який відокремився від Інституту мовознавства АН України.

Не можна не згадати ще одного аспекту життя працівників Інституту — політична освіта й громадська робота. Щоб охопити всіх співробітників політичним навчанням, були організовані систематичні семінари в кожному відділі. Програма семінарів надходила від райкому партії і виконувалася неухильно. На кожному семінарі виступав виділений раніше доповідач, який готував основну доповідь, а решта учасників семінару — обговорення її. Тематика семінарів була винятково політичною: це або якийсь твір класиків марксизму-ленінізму, або матеріали партійних з'їздів, або постанови вищих партійних органів щодо різних питань суспільного життя і т. ін.

Семінари відбувалися тут же, в Інституті, після роботи в обов'язковому порядку. Шкода було витратити час на ці засідання, на читання не фахової літератури, але ми ідеологічно «підковувалися».

Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна офіційна ідеологія проголошувала святиною. Такими нас сприймали і за кордоном. Пам'ятаю, як я 1966 р. брала участь у туристичному круїзі навколо Європи. 450 чоловік з різних республік Союзу на теплоході «Балтика» відбули в подорож на цілий місяць, відвідавши Туреччину, Італію, Францію, Великобританію, Швецію. І от у Лондоні, знаючи, що ми з СРСР, везуть нас автобусами на Хайгетське кладовище до могили К. Маркса. Проста огорожена могила, у головах невисокий постамент з погруддям. Уся могила поросла високим бур'яном, який діставав верхівками знаменитої бороди. Нам, чесно кажучи, стало не по собі. От тобі й пам'ять про «вождя світового пролетаріату»! Але в Інституті про це я розказати не наважилася.

Участі в громадській роботі надавалося великого значення. Багато з нас, замість того щоб берегти кожну хвилину для наукових досліджень, витрачали їх на різні засідання, збори, впорядкування парків, вулиць перед святами, переби-

рання картоплі, моркви на овочевих базах, вистоювання на вулицях, зустрічаючи кортежі високих гостей.

Райкоми партії давали рознарядку «виділити стільки-то людей» на той чи інший захід. Це треба було виконувати.

Декілька років мене обирали секретарем партійного бюро Інституту, і я повною мірою відчула ті рознарядки. Спершу виконувала точно, пізніше почала «торгуватися щодо кількості людей». Було особливо прикро посилати докторів або кандидатів наук на овочеву базу перебирати картоплю чи інші овочі.

Обов'язки секретаря партбюро були дуже широкі. Крім відповідальності за творчий процес, виконання планових завдань, ідеологічну чистоту співробітників, організації систематичних засідань партбюро, проведення партійних зборів, додавалися ще й не «планові» заходи. Наприклад, треба комусь із співробітників Інституту «вибивати» квартиру. Це означало, що необхідно походити по різних інстанціях, посидіти годинами під кабінетами начальників, потім доводити їм необхідність, законність справи, просити сприяння.

Це вже були добрі справи, хоч і обтяжливі. Однією з добрих справ стала й наша діяльність щодо проблеми скорочення співробітників Інституту на 20%.

Президія Академії наук запланувала цю акцію з метою звільнити з академічних інститутів співробітників, які не відповідають за фаховим рівнем виконуваних робіт, але звільнення зробити під офіційно нейтральним приводом. Ця постанова стосувалася й нашого Інституту. Дирекція склала список працівників, яких мали скоротити. Але тут виявився суто людський «мстивий» фактор. До числа скорочуваних потрапив науковець І. Варченко, який мав необережність (чи сміливість) негативно публічно висловитися про одного з членів дирекції. Весь колектив зрозумів чи сприйняв цей акт як помсту, і Інститут загудів. Співробітники всіх відділів стали звертатися до Тетяни Борисівни Лукінової, яка тоді була головою профкому, і до мене як до секретаря парторганізації, щоб не допустити розправи, бо фаховий рівень І. Варченка був цілком задовільний. Ми з Тетяною Борисівною з певним ризиком для себе вирішили не допустити цього несправедливого акту.

А керівництво Академії наук у цьому скороченні співробітників застосувало ще один запобіжний захід: для справедливого скорочення викликало директорів Інститутів разом із секретарями партійних бюро до парткому Академії наук на розмову про хід скорочення і наявні труднощі. Від Інституту мовознавства викликали нашого директора І. К. Білодіда і мене як секретаря партбюро. У розмові з нами секретар парткому Академії акад. Белявцев закликав до щирості в обміні думками. І хоч І. К. Білодід сказав, що скорочення проходить нормально, я насмілилася зауважити, що скорочення І. Варченка викликає в колективі нерозуміння і заперечення. Белявцев став з'ясовувати всі обставини і запропонував подумати про скорочення І. Варченка, щоб залишити його. До Інституту ми поверталися самі не свої: Іван Костьович дуже сердитий, я — дуже збентежена. Але І. Варченка не звільнили — колектив сказав своє слово. На щастя, більше скорочень не було. І основну увагу ми звертали на працю над мовою.

Проте нас чекало нове потрясіння. Ганебною сторінкою в історії Інституту, надзвичайно болісною для його колективу, стала подія, яка розгорнулася навколо співробітниці Інституту Зіновії Тарасівни Франко, онуки Великого українця, поета Івана Франка. Вона була добрим фахівцем і палким патріотом України. Взагалі вся її родина була сповнена любові до України, вони переїхали до Києва після Великої Вітчизняної війни. Відомо, що Тарас Іванович, син поета і батько Зіновії Тарасівни, після побудови в Києві першої лінії метро, пішов до ЦК Ком-

партії України і переконав його працівників, що оголошення станцій у вагонах метро має бути не російською (як це відразу зробили), а українською мовою. І його послухали. І тепер ми в метро чуємо ці оголошення українською мовою.

А сталося таке. Зіновію Тарасівну виключили з партії рішенням районного комітету Компартії. Хоч ми в Інституті обмежилися доганою, розглянувши на засіданні партбюро її вчинок: принесла в Інститут і читала журнал «Свобода», який нелегально привозили з-за кордону. Відразу ж після цього за вказівкою «згори» її звільнили з роботи. Немає сумніву, що саме ці дії вкоротили їй життя. І досі болем у серці відгукується ця історія.

На цей час з'явилася нова форма громадської роботи — народний контроль. І знову не минуло мене нове навантаження. Тільки-но я зітхнула після обов'язків секретаря партбюро Інституту, як з'явилися нові: мені довелося стати головою групи народного контролю Інституту. Вже не пам'ятаю, чи обирали, чи призначали на це місце. Але те, що воно вельми неприємне, пам'ятаю добре. Адже обов'язки цієї групи полягали в тому, щоб виявити недоліки в роботі співробітників, особливо в недовиконанні планового навантаження. А ці ж співробітники часто не просто працівники Інституту, а твої товариші. От і знаходь форму доповіді на загальних зборах їхню провину, щоб не відступити від правди і не травмувати людей. Вельми непросто.

Я продовжувала працювати у відділі лексикології та лексикографії ще сім років після того, як мені виповнився пенсійний вік на посаді провідного наукового співробітника. Шкода було залишати Інститут. Тепер, оглядаючись на мої минулі роки творчої праці, я повністю усвідомлюю, як любила свою роботу. Можу сказати — моя робота над словом в Інституті мовознавства, потім в Інституті української мови була для мене подарунком Долі.